

УДК [001+2+008]:001.12(477.54/62)

С. Й. Татаринів, С. А. Федотов

ГРЕКИ БАХМУТУ У 2-й ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті вперше досліджується роль невеликої грецької громади у розвитку місцевого самоврядування та промисловості в повітовому місті Бахмуті Катеринославської губернії у 2-й половині ХІХ - на початку ХХ століть.

Ключові слова: міська Дума, гласні, солеварний завод, кам'яносоляна копальня.

В статье впервые исследуется роль небольшой греческой общины в развитии местного самоуправления и промышленности в уездном городе Бахмуте Екатеринославской губернии во 2-й половине ХІХ – в начале ХХ века.

Ключевые слова: городская Дума, гласные, солеварный завод, каменносоляная копь.

The article is the first to investigate the role of the relatively small Greek community in the development of local government institutions and industry of Bakhmut county of Yekaterinoslav province in the second half of the 19-th and the beginning of the 20-th centuries.

Key words: city council, members of the city дума, saltworks, salt mines.

Постановка²⁹ проблеми. Етапи заселення Донеччини у ХVІІІ-ХІХ століттях мали досить складний характер. Різні етнічні групи (греки, євреї, німці, серби) займали чільне положення серед населення краю, відігравали значну роль у розвитку економіки та господарства, самоврядуванні Бахмуту як центру Бахмутського повіту Катеринославської губернії [1].

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження ролі греків на Катеринославщині почалося в ХІХ ст. у працях «Одеського Товариства любителів історії та давнини». Форми та напрями господарського та культурного життя греків за час існування грецької адміністративної автономії у Північному Приазов'ї досліджували С. А. Калоєров [2], А. В. Гедьо [3]. Праці цих авторів стосуються території Маріупольського повіту, але потужний переселенський рух греків кінця 1770-х рр. мав відношення і до Бахмутського повіту, тому їх праці мають значення для визначення причин появи представників грецького етносу на зазначеній території. Між тим окремо роль греків у Бахмутському повіті науковці не вивчали.

Мета статті. Якщо у Маріупольському повіті греків були тисячі, то у Бахмутському за переписом 1897 р. всього було біля 30 осіб. Серед етнічних груп повітового Бахмуту значну роль відігравали греки-купці. Так сталося, що В. А. Ангеліді став першим обраним міським головою, а І. П. Скараманга заснував найпотужніший на той час у Катеринославській губернії солеварний завод. Їх вплив на самовряду-

вання, початок розвитку кам'яносоляної промисловості Донбасу були досить відчутними [4]. Мета даної статті полягає у висвітленні ролі невеликої грецької громади в житті повітового міста та у відповідному регіоні.

Основний матеріал. Першим Головою Бахмуту став у 1864 р. купець Василь Ангелієвич Ангеліді, виходець з Таганрогу. В міську Думу було обрано 7 гласних [5, с. 151]. В. А. Ангеліді подбав про відкриття Вишого народного училища, першої чоловічої гімназії, заохотив іноземця Мартенса почати будівництво міського водогону, але будівництво завершив вже Є. Фарке [5, с. 157].

В 1867 році бахмутські купці і промисловці звернулися до уряду з проханням про «невідкладну необхідність з'єднати місто залізницею з Харково-Азовською лінією», переконали царя, що «місто Бахмут було центром всієї торгівлі повіту і частини Війська Донського, але залишаючись в 20 верстах від залізниці, не могло підтримати свого колишнього значення і ввезення товарів зменшилося. З проведенням залізниці значення його в торговому відношенні відновиться» [6, с. 7].

Прохання підтримав дійсний статський радник князь О. П. Трубецької, що організував перші дослідницькі роботи на передбачуваній магістралі. Купцям В. А. Ангеліді і І. П. Скараманзі залізниця була потрібна для вивозу продукції солеварного заводу, який будувався. Спочатку сам І. П. Скараманга зважився на оформлення концесії на себе «без жодних гарантій і субсидій уряду». Дорога повинна була пройти з Константинівки у Лисичанськ. У листі П. Ва-

луєву він писав: «...причому маю честь представити підпис банкіра в тому, що торкається коштів на спорудження дороги». Передбачалося витратити на будівництво гілки 7,7 млн. рублів [7, с. 12].

Граф П. Валуєв, проїжджаючи через Бахмут в 1876 році, зажадав від В. А. Ангеліди надати описи свердловин і висновки геологів. 17 травня 1876 р. проект Бахмутської гілки був затверджений техніко-інженерним Комітетом міністерства шляхів сполучення, міністром державного майна [8]. На будівництві залізничної гілки від станції Краматорська на Попасну і Лисичанськ з відгалудженням через Ступки на північну околицю Бахмуту було витрачено 2,3 млн. пудів рейок, що ввезли із закордону, сплативши 840 тис. руб. мита асигнаціями у 1877 році. Цю концесію отримав С. І. Мамонтов [8, с. 25].

1 грудня 1878 року [9] перша залізниця з Бахмуту була відкрита для руху. Міністр шляхів сполучення генерал Клейнміхель писав: «Пану Міністру фінансів. Маю честь повідомити Ваше високопревосходительство, що 1-го цього грудня відкрито правильний рух по Донецькій кам'яновугільній залізниці: ... на гілці від ст. Дебальцево головної лінії до ст. Краматорської, загальної з Курсько-Харково-Азовською залізницею, і на розгалуженні цієї лінії до Бахмуту; всього 389 верст» [10, с.34].

За вказівкою П. О. Валуєва була продовжена залізнична гілка від Ступок до околиці Бахмуту, що дозволило побудувати заводи Фарке і перший залізничний вокзал. Міський Голова В. А. Ангеліди відзначав заслуги міністра: «...цією милостію ми і міське населення виключно зобов'язані Вам (Валуєву - прим. авт.)».

Поява родини І. П. Скараманги у Бахмуті мала свою попередню історію. З 40-х років XIX ст., як відзначав А. Скальковський, у Ростові фірма Раллі-Скараманги постачала овечу бавовну за кордон. Фірма мала також торговельний будинок у Москві [11, с. 129].

Родина Скараманг з'явилася у Таганрозі на початку XIX ст. Таку назву, як писав П.П. Філевський, має узгір'я біля Афін. Дослідники родини Скараманг вказують на родину у Бахмуті, 10 сімей знаходилося у Таганрозі та 5 - у Ростові [12, с.205]. Цей рід вкладав капітали у 2-й половині 19 ст. в обробку шкіри, в металургію, в солеваріння. Торговий будинок Раллі-Скараманги мав представництва у Москві, Петербурзі, Брюсселі, Лондоні [13, 197]. Про прямий зв'язок бахмутських Скараманг з Таганрогом свідчить те, що дружині Агірі Єгорівні належав у місті 2-х поверховий будинок з 1873 до 1906 рр. Купила вона його у багатого серба Сомова. Продав бу-

динок у 1906 р. зять Агіри Єгорівни Менусі міщанину Сабсовичу [14].

23 січня 1865 року газета «Ведомости Ростовской городской Думы» повідомляла, що негоціант Іван Петрович Скараманга затверджений Почесним громадянином міста Ростов [15, с.4].

У 1865 р. на засіданні Ростовського відділення Комерційної Ради [16,с.12] під головуванням міського Голови О. М. Войкова згадували, що саме І. П. Скараманга зіграв важливу роль в тому, що залізниця з Харкова пройшла через Донбас до Таганрогу та Ростова. Цьому передували бурхливі суперечки. На 19 січня 1865 призначалося чергове засідання Ростовського відділення Комерційної Ради. Розглядалось питання про залізницю від Харкова. Уряд схилився на користь Таганрогу. Запрошені від Таганрога представники І. П. Скараманга і міський голова М. К. Серебряков на засідання не прибули. Тоді Войков проголосив: «...на мою думку, дорога від Харкова повинна йти на Чугуїв, а далі через Лисичанськ до Луганського заводу, а звідти на Ростов. Подобиці цього напрямку описані в чудовій записці начальником Луганського заводу полковником Мевіусом, з яким ми не згодні лише тому, що він вважає вести дорогу від Луганського заводу на Грушівку, а ми вважаємо вести її прямо на Ростов. Якщо залізниця потрібна Таганрогу, то це ще недостатня підстава подовжувати дорогу на 70 верст і витрачати до 4 млн. руб. сріблом... Ми не проти лінії від Ростова до Таганрога, як погонної гілки, але головна лінія повинна йти на Ростов» [16, с. 45].

У 1865 р. І. П. Скараманга (№32 «Ведомостей Ростовской городской Думы») скаржився начальнику Таганрогського митного округу А. В. Неженцю, що шкіпери вантажних суден увійшли у змову зі скупниками і продають поза портів чужі товари, нерідко майже всі, а кораблі потім топлять. Збитки від злочинних дій становили від 50 до 70 тис. рублів сріблом на рік.

В 1871 р. І. П. Скараманга заклав на північній околиці Бахмуту свердловину, що дала дані про потужний шар солі. При бурінні свердловини був присутній професор-геолог Харківського університету О. В. Буров [17, с. 72].

30 червня 1873 року міський Голова В. Ангеліди уклав з І. П. Скарамангою контракт строком на 81 рік. І. П. Скараманга отримав 5 десятин землі вигону, за що він повинен був платити в перші 10 років по 200 руб. на рік, потім по 300, 400, 500 в кожному десятиріччі, після 30 років - по 1000 рублів, після закінчення терміну контракту завод ставав власністю Думи і міста.

За основу проекту заводу в Бахмуті були узяті заводи в Шененбеці (Прусія) потужністю в 800 тисяч пудів солі на рік, а також у Нансі (Франція) потужністю до 1,8 млн. пудів [18].

На будівництві працювало 215 бахмутчан. Виробництво виварної солі мало собівартість: на отримання одного пуду солі йшло 5 відер росолу за ціною 0,25 коп., тобто 1,25 коп. за пуд. Пуд вугілля коштував 11,5 коп., на пуд солі йшло 20 фунтів-5,75 коп. На 2 сковородах-чренах працювало 18 робітників, виробляли 300 тис. пудів на рік. заробітна платня робітників -5400 руб. (тобто 25 рублів на місяць), у пуді солі платні - 1,46 коп. Інші витрати на пуд солі- 1 коп. Таким чином, собівартість пуду складала 9,46 копійки. Власник заводу мав $\frac{3}{4}$ копійки чистого прибутку з пуду [19, с. 81].

Скараманга з метою зниження ціни на сіль звертався в міністерство фінансів про звільнення від акцизу на 10 років, починаючи з 1875 до створення содового виробництва, що забезпечило б Росію на 80% вітчизняною содою і надало б роботу 500 робітникам Бахмуту.

На початку 1880-х років виварювання солі звели до мінімуму, довелося пробурити нову свердловину в 1883 р. глибиною 146 метрів для закачування води, що здатна розмивати соляні нашарування [20, с. 135].

У 1884-85 роках у Слов'янську працювало 22 солеварні заводи потужністю до 6 млн. пудів солі на рік, тоді як завод у Бахмуті забезпечував 2 - 2,5 млн. пудів [21, с. 42].

Коли почалися проблеми із збутом солі, що не поступалася за якістю англійській (Ліверпуль) і «кримській», міський Голова В. А. Ангеліді відзначав, що «публіка не звернула увагу на якість солі і по звичці купує іншу, тому що... продається дешевше». Невдачі на заводі, збитки, клопоти, вірогідно, могли підкосити здоров'я І. П. Скараманги, і в 1879 році він помер. Завод став власністю його дружини Агіри Єгорівни. Вона розширила виробництво, встановивши замість 5 - 19 сковорід- чренів [22, с. 10].

Завод платив у міську казну на рік 679 рублів за землю, міський збір- 750 руб. (2,5 рублі з 1000 рублів капіталу), квартирний- 600 і державний- 900 руб. податків. Коштував завод на той час 300 тис. рублів. В рік за десятину сплачувалося 73 руб. Зарплата робітникам і службовцям становила 60 тисяч. Початок солеваріння та будівництво кам'яносоляних копалень призвів до подорожчання десятини землі у повіті з 25 до 80 рублів [22, с. 13].

В 1882 році удова А. Скараманга звернулася в міську Думу, щоб викупити 25 десятин землі під солеварним заводом і про фіксацію збору 3 коп. з кожного пуда солі. Як варіант розглядалася

оренда на 72 роки, що давало Бахмуту більше 740 тис. рублів. Скараманга просила продати ділянку за 20-30 тисяч руб., а міському Голові Й. М. Клейменову покласти цей капітал в банк під 3% річних [23, с. 7-22].

Гласні не розібралися і під впливом Й. М. Клейменова відмовилися змінювати договір. Голова Думи І. М. Клейменов заявив, що на момент укладення угоди хворів і не міг належним чином вплинути на її зміст (5 липня 1871 р.). Земля спочатку віддавалася в оренду на 15 років, але в 1874-79 роках завод мав одні збитки. До того ж після закінчення терміну оренди Скараманга повинен був передавати завод місту, не отримавши прибутку від вкладених 100 тис. рублів. Гласний Ліпар запропонував розтиражувати нову угоду зі Скарамангою, роздати гласним і залучити юристів [23, с. 10]. Як вказував у своїй книзі, яка стала виявом відкритого протесту, гласний С. Крамарев, „...почесний громадянин В. А. Ангеліді подав в Думу «Записку» [23, с. 3-5], де запропонував передавати у оренду міській землі справа і зліва від мосту в Ільїновці через р. Бахмут – від маєтків Кишинської і Глефтеєнко до земель покровських селян і від Ільїновки до маєтку Смольянінової”. Конфлікт Думи з А. Скарамангою викликав як детонатор реакцію Ангеліді, який вважав, що видобування солі зросте з 4 до 10 млн. пудів, а міська казна одержуватиме щорічно за оренду земель до 50 тис. рублів. Підприємці могли б уздовж залізниці біля Ступок одержувати по 50 десятин землі на 70-80 років, вивоз солі коштував би з пуду до 25 коп. Залучені кошти могли бути витрачені за 10 років на мощення вулиць Бахмуту. Ангеліді згадував приклади «дикого бруду, непролазної багноюки» від будинку Першних до кута будинку Глефтеєнка і від будинку Іванова до Бузницького мосту (центр міста). Отримані кошти від продажу землі Скараманги разом з майбутніми продажами іншого нерухомого майна орендні кошти могли б стати основою міського Банку. А Скараманга зрештою могла б відмовитися від виварювання солі і перепрофілювати завод на випуск соди [23, с. 40].

Як наслідок цієї історії став бурхливий пошук пластів солі та будівництво копалень. Ще у 1876 р. було збудовано дві бурові свердловини - біля с. Брянцевки, що в 10 верстах від м. Бахмуту, де отримали 49 сажнів чистої солі. Ідеї Ангеліді здійснилися досить швидко будівництвом у 1882-1912 рр. соляних копалень Станковича і Корде, Летуновського, «Нової Велички», «Брянцевської», «Петро Великий», Клейменова-

Пшеничного, «Бахмутська сіль» та багатьох дрібних [24, с. 199-204].

З 1881 р. сіль заводу Скараманги виставлялася на Всеросійській промисловій виставці в Москві, де в 1882 році одержала срібну медаль. Потім були нагороди в Одесі (1884), в Парижі (1889), Нижньому Новгороді (1896), Харкові (1908), Гран-прі і золота медаль в Лондоні (1907). А. Є. Скараманга удостоюється нагрудного знака цієї виставки (відбиток зберігся в Артемівському краєзнавчому музеї) [25, с. 56].

Скляний завод Е. Фарке (після його смерті власницею стала дружина Катерина Мелітоновка Папазоглу) було засновано у 1880 р. Завод виробляв пляшок на 140 тис. рублів [26, с. 18].

У 1909 р. на 3-х заводах К. М. Папазоглу, яка мешкала за кордоном – скляному (пляшки зелені та бурштинові), вогнетривкому та вапняному (цегла будівельна, вогнетривка) працювало 357 робітників [27, с. 17; 29, с. 234]. Прибуток становив 306,5 тис. руб. Фірма мала представництва у Харкові, Сімферополі та Ростові [28, с. 202-204]. Головний капітал у 1912 році становив 600 тис. руб., вартість обладнання, споруд та майна становила 634 235 рублів, матеріалів та сировини - 98 тис. руб. Дивіденди у 1912-13 рр. закріпилися по 14 рублів за акцію [24, с. 223-224]. Однак у 1914 р. збитки становили 108,7 тис. руб. Про фірму К. М. Папазоглу з'явилася інформація в 1914 р.: „...основний капітал – 600 000 рублів, вартість майна - 694 235 рублів, інші матеріали - 98 000 рублів” [24, с. 205].

На заводі Фарке-Папазоглу напередодні Першої світової війни для робітників була влаштована чи не найперша у повіті амбулаторія з аптекою, лікарем працював С. Х. Марутаєв, що став з 1910 року співакціонером заводу. Робітники систематично проходили профілактичні огляди, в т.ч. на венеричні захворювання [30, с. 17].

У зв'язку з будівництвом водогону міська дума уклала з Е. Фарке угоду на водопостачання Бахмуту на 50 років, але концесіонер невдовзі помер. Воду місту продавала Катерина Мелітонівна Папазоглу. Через майже 35 років справи стали кепські. Гласний Думи присяжний повірений Д. Д. Рєвякін дав пояснення газеті «Бахмутський листок» у квітні 1912 р. про забезпечення водою міста. Жартома він запропонував «повісити тих у Думі, хто уклав угоду з Фарке, але вони померли» (натяк був на В. Агнеліді, Й. Клейменова) [31, с. 2].

До закінчення концесії лишалося 12 років. Угода не передбачала штрафи, однак за нестачу води Фарке повинен була повернути місту десятину на ломку вапняку, але ці заходи ніколи не використовувалися. За багато років Фарке не вкладав гроші у розвиток водогону, не чистив

колодязі, не будував нові. Між тим населення міста збільшилося утричі. Фарке обіцяв виділити 10 тис. руб. на гідророзвідку. Загальні витрати на реконструкцію водогону міста могли становити 150-200 тис. руб. Дума могла взяти позичку під міську землю, але гласні були проти. За переказами журналіста: «Заседание носило семейный характер, спорили, препирались, пререкались, вспоминали о делах семейных, ...чувствовали себя как дома» [32, с. 3].

19 квітня 1912 р. міська Дума розглядала знову питання про викуп міського водогону, пропонували Папазоглу-Фарке 15 тис. руб. за водогін, вона відмовилася, передала ділянку ломки алебастру сторонній особі. Потрібно було залучити петербурзьких юристів для вирішення справи [33, с. 2].

Революція 1917 р. поставила крапку у «дружбі» Папазоглу з Бахмутом, бо на той час вона вже давно переїхала до Парижу...

Висновки і перспективи подальших досліджень. Внаслідок активної діяльності невеликої громади греків у Бахмуті, їх енергійній інтелектуальній ініціативі, підприємницькому гарту у 2-й половині XIX - на початку XX століть зводилися нові підприємства, налагоджувався та поліпшувався побут населення. У регіоні відкривалися освітні і медичні заклади. Відчутний внесок представники грецького етносу здійснили у розвиток місцевого самоврядування, становлення повітового земства. Зосередження уваги на всебічному вивченні історичної спадщини всіх без винятку національних меншин, неупереджений аналіз їх досвіду в різних галузях суспільного життя може певним чином покращити вирішення різноманітних проблем у багатонаціональній державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Татаринов С. Й. Нариси історії самоврядування у Бахмуті та повіті / Татаринов С. Й., Тутова Н. О. - Артемівськ, 2008. - 226 с.
2. Калоєров С. А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1655-1783гг.). – Донецк: ООО «Юго-Восток Лтд», 2008. – 640 с.
3. Гедьо А. В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект : монографія. – Донецьк, 2006. – 398 с.
4. Богуненко В. О., Дадашов О.С, Тутова Н.О., Татаринов С.Й. Нариси етнічної історії Донеччини. – Артемівськ, 2010. - 45 с.
5. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. –Екатеринослав, 1866. – 220 с.
6. Журнали Бахмутского уездного собрания. – Бахмут, 1867. - 119 с. ; Копыл А.Г. Бахмут-

- ский водопровод // Былое. - 1993 .- № 4-5. - С.5-7.
7. РГИА, ф. 1288, оп. 25, д. 18. Дело о доходах в пользу г. Бахмута.
  8. РГИА, ф. 262. оп. 1. д. 2017. Докладные записки Бахмутского купца Ангелиди в МПС за 1875 год о железной дороге Бахмут.
  9. РГИА, ф. 262, оп. I, д. 2017. Журнал техническо-инспекторского комитета железных дорог МПС от 17 июня 1876 г. о проведении изысканий для строительства железной дороги через Бахмут.
  10. Указатель русских ж.д. И .А. Скорина.- СПб,1902. -120 с.
  11. 11.Скальковский А. Соляная промышленность в Новороссийском крае // Журнал МВД. XXV. – СПб, 1848.
  12. Филевский П. П. История Таганрога. – М, 1898. - 340 с.
  13. 13.Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Т. I. — Х.. : Тип. Б. Бенгис, 1915. - 487 с.
  14. Данные Таганрогского историко-художественного музея.
  15. Ведомости Ростовской городской Думы. - 1865. - №5.
  16. В поисках Скараманг // Вехи Таганрога. - Таганрог, 2008. - №2.
  17. Горный журнал. СПб.,1873.- т.1
  18. ХОГА. Ф.3, оп.137, лл.335, 338, 340. Об устройстве солеваренных заводов, 1884г
  19. Труды X съезда горнопромышленников Юга России. – Х., 1886 г. - 240 с.
  20. Карта залежей каменного угля, каменной соли и разных руд Бахмутского уезда.. – Екатеринослав : Издание Екатеринославского губернского земства, 1886. -224 с.
  21. РГИА, ф. 1284, оп. 223,1883 г., д. 91. Отчет Екатеринославского губернатора за 1882 г.
  22. Доклады Управы и журналы XXI собрания.- Бахмут,1887. -146 с.
  23. Крамарев С. М.. Записка по поводу выражения Бахмутского городского Головы 12 мая 1882 года « лучше слушать Управу, а не мнимых благодетелей». - Одесса. : Тип. Нитче,1882. - 47 с.
  24. Фабрично-заводские предприятия Российской империи.- Петроград, 1914 г. - 325 с.
  25. РГИА, ф. 1290. оп. 11, д. 612. Опросный листок о состоянии г. Бахмута в 1896 году.
  26. РГИА ф. 1290, оп. 11, д. 612. Опросный листок о состоянии города, разосланный в связи с подготовкой Первой Всероссийской переписи населения 1897 г.
  27. РГИА, ф. 1290, оп.5, д.230. Анкета г. Бахмута с различными статистическими сведениями за 1907-1909 гг.
  28. Справочная книга "Фабрики и заводы" Екатеринославской губернии на 1902 г. - Екатеринослав, 1902 . -242 с.
  29. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. СПб. : Л.К. Езиоранский, 1909. - 254 с.
  30. Бледнов В. П., Завада Л. В., Татаринов С. И. У истоков медицины Донбасса. - Артемовск, 2002. - 56 с.
  31. Бахмутский листок. – 1912 г . - 16 апреля.
  32. Бахмутский листок. - 1912 г. - 18 апреля.
  33. Бахмутский листок. - 1912 г. -20 апреля.